НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІЙНА: ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО, ОСОБА

Київ 2023

Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей. Гол. ред. акад. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 805 с.

У збірнику наукових статей висвітлюється комплекс проблем воєнної історії XX–XXI століть. Автори розглядають політичні, ідеологічні, дипломатичні, економічні, соціокультурні, етноконфесійні аспекти війн та збройних конфліктів XX–XXI століть. Аналізується зовнішня і внутрішня політика різних держав, перебіг воєнних дій, особливості окупаційних режимів, державний терор і геноцидальні практики, стратегії виживання цивільного населення, форми соціальної самодіяльності, гендерні ролі, соціальні акції, міграційні процеси, функціонування громадського сектора та релігійних об'єднань у період воєнних екстрем, політичні, соціально-економічні та психологічні наслідки війн та збройних конфліктів.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (Протокол № 4 від 29.06.2023)

Відповідальні редактори:
член-кор. НАН України *О. Реєнт*, д.і.н., проф. *О. Лисенко*

Відповідальні секретарі:
к.і.н., с.н.с. *О. Андрощук*, д.і.н., с.н.с. *Н. Залєток*, к.і.н., н.с. *Д. Ніколайчук.*

Рецензенти:
д.і.н., проф. *І. Патриляк*, д.і.н., проф. *В. Трофимович,* д.і.н., проф. *А. Харук*

ISBN 978-617-14-0173-0

© Інститут історії України НАН України, 2023
© Автори, 2023

УДК 94:821(100) “1914/1918”

Богдан Андрусишин
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
навчально-наукового інституту права,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ)
ORCID: https://orcsd.org/0000-0002-5490-6874
E-mail: abihorse@ukr.net

ПИТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.) НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвяченна дослідженню окремих основних проблем Першої світової війни 1914–1918 рр. на сторінках української та світової художньої історичної літератури. З величезного масиву історичної художньої літератури автор виокремлює проблематику, яка дає можливість через призму морально-психологічного сприйняття простої людини, здебільшого солдата, проаналізувати основні протиріччя тогочасного світу, побачити саму людину, оцінити мотиви її дій, думки, надії, сподівання. Для розгляду основних сюжетних ліній творів автор звернувся до пошуків низки наукових методів, серед яких історичні методи, при допомозі чого через призму художніх текстів реконструюються реальні процеси минулого. Основні результати дослідження знайшли відображення у розкритті змісту таких проблем, як причини і мотиви початку війни, стратегії виживання різних верств населення, геополітичний склад воюючих блоків, феномен січового стрілецтва, москвофільства, мілітаризму, окупаційного режиму, державного терору і геноциду; проблеми біженців, переселенців, військового полону. У роботі проведена оцінка чинників, які були визначальними для братання на фронтах, з’ясовано роль зростання національної свідомості. Автор показує, що психологічна травма війни у творах письменників різних країн була однаковою (сум, тривога та чекання), розкриває висвітлення на сторінках художніх творів «геройства» російської царської армії, прощання з надією західноукраїнського населення на «єдинокровних» братів-слов’ян. Звертається увага на людські і матеріальні втрати, захворюваність під час війни, сирітство і вдівство. Розглянуто трагедію «втраченого покоління», наслідки війни загалом, проблему історичної пам’яті за полеглими на фронтах. Накреслено перспективи для подальших наслідувань означеної проблематики як у змістовому так і у хронологічному контекстах, серед яких один з пріоритетних є втрата культурних цінностей, вивезення до Росії бібліотечних та архівних фондів, фабричного та заводського обладнання тощо.

Ключові слова: *Перша світова війна, художня історична література, Західна Україна, Наддніпрянщина, окупаційний режим, національна свідомість, братання, полон.*

«Виробляйте у собі звичку і потребу читати художні історичні романи й повісті, — робив свої мудрі настанови нам — студентам історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького, декан Іван Хомич Ганжа (1923–2002 рр.). — Художня література хоч не є історичним джерелом, але вона формує базисне панорамне мислення, створює художні образи, викликає до життя емоційне сприйняття і дає кращу можливість осмислити минуле». Побажання наставника десь спонукали мене до підготовки навчального посібника для учнів 7–8 класів і вчителів «Історія України в художньо-літературних образах», який побачив світ у співавторстві з професором В. Й. Борисенком (1942–2022 рр.) у 2000 р. у видавництві «Генеза» і був допрацьований і доповнений, перевиданий у 2015 р.

Постановка проблеми. Художня історична література на відміну від академічної, яка часто оперує сухими числами і фактами про кількість військ і озброєнь тощо, дає можливість побачити живу людину у круговерті воєнного буревію, оцінити її моральні якості, показати, щоб конкретні художні образи, історичні постаті, змальовані у творах, які мають духовний заряд, сприймалися не лише розумом, а й серцем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чотири роки світової завірюхи, як поетично називають період Першої світової війни 1914–1918 рр., — цей героїчно-трагічний час — дали поштовх багатьом письменникам створити самобутні художні твори, що певною мірою доповнюють драматичну сторінку української та світової літератури. Грізний молох кривавої війни, який пожер 10 млн людських життів і залишив пораненими та контуженими 20 млн осіб, не міг залишити байдужим нікого з українських та зарубіжних письменників, багато з яких були безпосередніми учасниками світової бойні.

Напередодні цих подій у громадській думці багатьох найрозвиненіших країн вкоренилося переконання, що в умовах, коли світ став єдиним економічно, при тогочасному розвитку науки й техніки майбутнє належить взагалі лише так званому «мирному змаганню» народів і війна неможлива. Але вийшло навпаки: економічна єдність світу послужила підґрунтям для всесвітнього побоїща.

Всі воюючі країни послідовно втовкмачували у голови своїх громадян тезу про необхідність захисту своєї батьківщини. Ніхто не хотів бути агресором. Росія оголосила війну національною. Основним для неї став лозунг допомоги слов'янським братам. Багатьом війна здавалася «священною битвою» або за «германську культуру», чи то за «європейську демократію». Хвиля патріотизму захлинула не лише Росію. У Франції, пише А. Барбюс у романі «Ясність», оповиті націоналістичною пропагандаю і шовіністичним чадом молоді люди йдуть на фронт, прагнучи

реваншу. Таким виявився і конторський службовець Симон Полен, який з тисячами таких же молодих людей придушений лавиною кровавих подій і безконечних страждань бродить полями війни[1].

«— Буде війна, — сказав в один липневий вечір Бенуа , з'являючись біля воріт.

— Ні, не буде, — сказав Крильон. — Звичайно, війна коли-небуть буде, я це знаю. З того часу як світ існує, війни завжди були, а значить і будуть. Але зараз ось, на днях, така велика подія як війна?... Ні! Це неправда. Ні!»

«Пройшло декілька днів, спокійних, подібних на всі дні. І ось страшна звістка знову пронеслася, зростаючи, розповсюджуючися повсюди: Австрія, Сербія, ультиматум, Росія. Невдовзі думка про війну відтіснила все. Вона зупиняла людей на вулицях, відволікала від роботи. Вона чатувала за дверима і вікнами будинків».

«Не дивлячись на різні назви, всі газети писали одне і теж; ми читали, що однодушний порив наелектризував Францію, і наше маленьке зібрання також охопив порив ентузіазму і рішучості. Переглядаючись, блискаючи очима, заохочували один одного. Я сам кричав: "Нарешті!" Увесь патріотизм виплив назовні»[2].

Соціалісти всіх країн, які в Штутгарті (1907 р.) та Копенгагені (1910 р.) винесли антивоєнні рішення, відреклися від них. Марксисти з їхнім лозунгом солідарності трудящих усього світу зазнали жорстокої поразки. «Жупел міжнародної солідарності в серпні 1914 р. цілком вивітрився з голів німецького робітничого класу, — писав Адольф Гітлер у книзі "Майн кампф". — Вже через декілька тижнів згодом американські шрапнелі стали посилати німецьким робітникам такі відчутні "братські привітання", що останні залишки інтернаціоналізму почали випаровуватися»[3].

Не маючи власної державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат. Вони знаходилися по обидва боки ворогуючих таборів, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували їх національні інтереси. Наддніпрянська, або Російська Україна, де наприкінці XIX ст. проживали 23,5 млн українців, дала до російської армії 4,5 млн солдатів, що становило 35% останньої, які проявили дисциплінованість і стійкість, захищаючи рідні домівки, розташовані в ближньому тилу, а із Західної або Австрійської України з 6,5 млн українців було мобілізовано 300 тис. Війна готувала

---

[1] *Анри Барбюс*. Ясность. М., 1960. С. 7.
[2] Там само. С. 83–84.
[3] *Гитлер А*. Моя борьба. М., 1998. С. 141.

Україні величезні страждання та руїни, оскільки воєнні дії велися безпосередньо на її території.

Спробуємо подивитися на одні й ті ж події очима письменників, які також опинилися по різні сторони фронту.

Вбивство сербським студентом Гаврилом Принципом 15 (28 червня) 1914 р. Франца Фердінанда під час візиту останнього до столиці Боснії — Сараєво потрясло Австро-Угорську імперію і весь світ. Письменник Роман Купчинський, очевидець та співучасник цих подій, у своїй історичній повісті «Заметіль» (1928 р.) писав: «При кінці червня грянула громом неожидана вістка: наслідника престолу вбито!.. Стряслася від цієї вістки ціла Австрія від Трієста до Підволочеська. Принишкла, причаїлася і кожна палата, і кожна ліп'янка, вслухаючись у мертву тишу, яка запанувала після того, — тишу, яка робить завсіди бурю. Галицькі села вслухувалися у цю тишу не менш від других. Хто з часописів, хто з поголосу довідувався про ультиматум до Сербії, про недалеку мобілізацію...»[4]. Знаменитий «бравий солдат Швейк», коли довідався про вбивство Франца Фердінанда, сказав, що буде війна з турками, які, на його думку, вбили дядька імператора через те, що Австрія забрала в них Боснію й Герцеговину. «Сербія та Росія у цій війні нам допоможуть, — міркував Швейк. — Буде бійка. Якщо тепер що-небудь розв'яжеться, — бравірував він, — піду добровольцем і буду служити царю імператору до останньої краплі крові!»[5].

Люди намагалися пов'язати історичні події з Всесвітом. Активно обговорювалися затемнення Сонця, незвичайні інші природні явища, зокрема, появу комет, що знаменували катаклізми, як було перед війною з Наполеоном та ще раніше — під час походу князя Ігоря на половців, Хмельниччини тощо. Р. Купчинський описав, як «ясної липневої ночі спускалась по синяві небес комета. Старі люди тлумачили її появу з незвичайним урожаєм і з цього пророкували війну. Вечорами стояли гурти селян на вулицях і з острахом дивилися на небесне явище, слухаючи набожно пояснення старих дідів. А ті розказували, що і за їх пам'яті, і за пам'яті їхніх батьків та дідів комета все була вісником війни»[6]. Моя 96-річна бабуся Андрусишин (Мороз) Марія Оносимівна — свідок цих подій — згадувала, що у невеличкій річечці села Хоростець на Тернопільщині перед війною кишіло піскурами й був небачений урожай вишень, від яких аж вгиналося віття.

---

[4] *Купчинський Р.* Заметіль. Курилася доріженька: повість із стрілецького життя. Львів, 1991. Т. 1. С. 15.

[5] *Гашек Я.* Похождения бравого солдата Швейка. Х., 1980. С. 22, 29.

[6] *Купчинський Р.* Назв. праця. С. 16.

Автори багатьох художніх творів зробили соціально-психологічний зріз сприйняття населенням країн-учасниць оголошення війни. Р. Купчинський показує це на прикладі жителів галицького села Бужани з-під Золочева. «Стоустою птахою понеслась звістка понад галицьку землю. Летіла понад подільські ниви, понад підгірські ліси аж до підхмарних вершків Чорногори. Бистріша від розставних коней, голосніша від весняного грому, забігала в кожний куток... Війна!..»[7]

Улас Самчук у романі «Волинь» (1932–1937 рр.) писав про те, як переживали початок війни в Підросійській Україні: «Війна, війна! — побігло полями. — На магазинському чорному зрубі приліплена широка "бамага-об'явленіє". Така сама "бамага" на церковних воротах і коло Гершка на перехресті до паркана старого Соловія тістом приліплена.

Дядьки збивають коси, кладуть серпи. У кожного вираз непевності. Вулицями, якими проїхали комонники, пішли селяни. Пішли поважні дядьки, пішли їх жінки, їх діти. Коло "шкальні" збори. Старшина читає вголос царський наказ. Дехто кашкета стягнув і цупко тримає його в задубілій від напруження долоні»[8].

Зробивши ймовірні припущення про можливих союзників у війні, населення Західної України дуже засмучувалося тим, що треба буде воювати з Російською імперією. «Вістка про Росію понизила бадьорий настрій. Знали про ту Росію люди небагато, бачили стільки, скільки можна побачити, перекладаючись до Почаєва на прощу, але чули про неї дивні речі. Це така країна велика й багата, якої другої в світі нема. Народ, щоправда, темний, але скільки його там є, і якого різного. А скільки там війська: солдатів і козаків? Недобре, щоб Росія пішла би проти нас...», — міркували люди[9].

Р. Купчинський передав передвоєнні настрої населення Галичини стосовно суспільно-політичної ситуації у Росії. Воно було обізнане про масове казнокрадство, зокрема під час недавньої російсько-японської війни. «В Росії крадуть, як круки», — твердила попадя пані Керницька. Зловживання бюрократії, її відірваність від народних мас формувало у галицькому суспільстві суперечливі думки про Росію: з одного боку, як про могутню державу, з якою не можна «зачіпатися», а з другого, — як про «велике дерево, але підгниле, спорохнявіле», яке «перша-ліпша буря» переверне[10].

---

[7] Там само.
[8] *Самчук У.* Волинь. К., 1993. С. 268.
[9] *Купчинський Р.* Назв. праця. С. 24, 29.
[10] Там само. С. 29.

Водночас громадська думка схвально відносилася до вступу Австро-Угорщини у війну проти Сербії, «щоби сербам трохи втерти носа»[11].

В Західній Україні ще напередодні війни було вирішено підтримувати Австрію. За образним виразом відомого українського правозахисника Валентина Мороза, це був вибір між чумою та холерою. Мотивами такого вибору було те, що габсбурзький уряд гарантував українцям імперії деякі конституційні права на відміну від Росії, яка цілком відповідала визначенню «тюрми народів». В Австрії конституція, «де рівні права для всіх, якби не перешкоди з боку поляків...» — твердив герой повісті директор золочівської гімназії Породюк. — «...Ми все-таки маємо і школи, і свободу зборів, і свободу слова, і право вживати своєї мови...»[12].

Тому реакція на початок війни була відповідною: «На першу звістку про війну з Росією Золочів ударив маніфестацією. Населення усяких полів, літ, національностей і переконань рушило з співом австрійського гімну визволяти міста, щоб дати вислів своїй вірності для держави»[13].

Вірнопіддані по обидва боки кордону сподівалися на військо своїх держав, яке захистить їх від неприятеля. Населення Західної України надіялося на австрійське військо, яке пожене російську армію, а стрільці, серед яких переважали студенти та інтелігенція, підуть позаду й будуть займатися просвітництвом наддніпрянських українців.

«Драгуни! — сказав хтось у гурті шепотом. Кіннота їхала кроком, спокійно і велично. Розкішні коні махали головами, фуркаючи, підтанцьовуючи. В заходячім сонці горіли золоті шоломи на головах драгунів, виблискували пояси старшин... Зварич дивився на кінноту і дихати забув. Така була в тім краса, така сила, що серце вискакувало з грудей, очі від радощів розширялися..., здавалося, наче це не звичайні люди, вбрані в драгунські однострої, а казочні лицарі, що вирушили з засвітів на бій з ворогами. Як же ж можна остатися в запічку, коли все живе, що бадьоре, рушило на війну по побіду і славу. Бо що Австрія з Німеччиною розіб'ють Росію — про це не було в нікого, а тим менше в Зварича, сумніву»[14].

Подібні переживання та хвилювання були властиві й жителям Великої України. З цього приводу У. Самчук писав: «Вириваєтьcя з сотень уст розлогий вояцький спів. Здорові, з загорілими обличчями люди. На плечах у кожного мішок — "вєщевой". Через плечі навскіс згорнута калачем "шинеля" з підв'язаним до неї "котьолком". На голові кашкет з овальною

---

[11] Там само. С. 28.
[12] Там само. С. 38.
[13] Там само. С. 44.
[14] Там само.

трибарвною “кокардою”. На поясі патронташі, лопатки, келепи, сокири. Все нове, все щойно одягнене»[15]. Через близький час обидва війська зійдуться в смертельному бою.

Але дуже швидко близький тил австрійської армії охопила страшна паніка, яка живилася неперевіреними чутками. Особливо багато чуток було про звірства російської армії. «Це були не люди п’ять миль звідтілля, із-за російської границі, це були якісь для всіх невидимі єства, що зі зброєю в руках йшли на Австрію, били її військо страшними гарматами, підпалювали села, насилували жінок, відрізали раненим австрійцям язики, носи і вуха, горожан брали на муки, а дітей настромлювали на списи, як куропатву на рожен»[16].

По-різному формувалося почуття національної свідомості у представників різних соціальних верств галицького населення.

Р. Купчинський описав діалог студента-правника Зварича з селянином, який довідується, що той іде добровільно до Українських січових стрільців, щоб «від москаля відбити Україну». В нього починається свій процес національного прозріння.

«— То в москаля є також Україна?

— Є в москаля Україна. І то багато більша, як у нас...

– Та дав би Бог, щоб там Україна була велика. Недовго москаль воював би з нами...

— І не буде довго воювати, — запалився Зварич — Ми як тільки ввійдемо тамтуди, зараз народ стане за нами...

— Проти царя ніби?! — перебив недовірливо селянин.

— А ви як гадали!? Певно, що так. Досить їм москальської неволі. Чекають там на нас, і ми підемо до них»[17].

Означену тему поетично відбито в пісні С. Чарнецького «Червона калина» словами:

«Виступають наші добровольці у кривавий тан,
Визволяти братів-українців з московських кайдан.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну розвеселимо»[18].

Ще один типовий образ повісті Р. Купчинського «Заметіль» — Безкоровайний. Українському патріоту треба прожити немало важких воєнних днів, щоб сказати собі: «Ми є! Є український народ! Ми вже не бездушна маса, з якої можна ліпити, що кому заманеться». Зварич теж

---

[15] *Самчук У.* Назв. праця С. 269.
[16] *Купчинський Р.* Назв. праця. С. 50–51, 94.
[17] Там само. С. 104.
[18] Українські січові стрільці. 1914–1920. Львів, 1991. С. 18.

зазнає певної еволюції. Тільки його мислення, можна сказати, на іншому витку політичної свідомості. Він дивиться глибше, в корінь проблеми. Поняття патріотизму та національного обов'язку для нього самі собою зрозумілі, зрозуміла й роль стрілецтва, яка полягала у тому, що січові стрільці мусять іти «освідомлювати російських українців» в їх українстві та причинах їхньої недолі. Але поки що, розуміє герой твору, зайди як зі сходу, так і з заходу наступають на Україну, нищать та толочать її, маючи при цьому свій розрахунок. Він бачить, чому австрійський уряд дозволив утворити легіон Українських січових стрільців тільки з 2500 бійців. Тому, побачивши масу добровольців до української армії, Зварич не може просто тішитися тим, що «ми є! Є український народ!». Він вражений тим, що патріотам, які «рішаються на найтяжчу долю», доводилося ще всіляко виборювати собі можливість «бути народом», а у разі потреби — офірувати Україні своє життя: «Один стрілець купив від другого місце в сотні з правом іти на війну і евентуально бути забитим. Продавцем був маломістечковий купчик, що під впливом надмірного романтизму пішов до стрільців, а покупцем — учень торговельної школи, що під впливом купецьких наук навчився купувати романтику за гроші»[19].

Як бачимо, пізнаючи феномен духу українського стрілецтва, Р. Купчинський приглядається до нього з усіх боків. Він його не ідеалізує, хоча й не оминає того, як важко було тим першим молодим українським лицарям, що без вагань зголосилися вступати у ряди стрільців, але не потрапили до них.

«Скільки-то ще було таких, які б купили право йти на війну?!.. Тисячі молодих хлопців, що рвалися до рідного війська, що днями і ночами маршировали до Стрия, тепер стояли сумні, забуті, принижені... Навіть надії ніхто їм не продав, що колись, може, зміниться, може, побільшиться число стрільців і вони знову вернуться у ряди. Дивилися з заздрістю на тих, яким усміхнулася доля, на тих, які знайшлися між вибраними.

Дві тисячі п'ятсот стрільців відходило з майдану на стоянки, тринадцять тисяч п'ятсот розходилося зі Стрия домів.

Тобто, молоді люди рвалися визволяти "братів-українців з московських кайдан" та "освідомлювати російських українців"»[20].

Ідучи на війну, галичани розуміли, що вони ідуть воювати не за царя, а за Україну. Старий Максим, герой твору Василя Стефаника «Сини» (1922 р.) послав двох своїх синів воювати за Україну. «Землю нашу ідем від ворога відбирати», — вимовив старший син Андрій. Тоді батько

---

[19] *Салига Тарас*. Бо заметілями курилися дороги // Купчинський Р. Г. Заметіль. Т. 3. Львів, 1991. С. 94.

[20] Там само.

Максим сказав взяти на це діло і молодшого сина Івана, «най вас обох закопаю у цу нашу землю, аби воріг з цего коріня її не віторгав у свій бік». Обидва сини пропали на війні, невідомо де поховані. Згорьований батько взивав до Всевишнього: «— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені!? Не землю всю, але душу би-м продав, аби-м кровавими ногами зайшов до вашого гробу … покажи гроби, най я ляжу коло них…»[21].

«Романтику війни навиворіт» зобразив Ерих Марія Ремарк у романі «На західному фронті без змін», в якому він писав про сприйняття останньої молодим поколінням німців. Його герой Пауль Боймер говорить таке: «Ми не мали ніяких певних планів на майбутнє, зате нас переповнювали неясні ідеї, що надавали життю і навіть війні в наших очах ідеалізованого, майже романтичного сяйва»[22]. Таке сприйняття війни було викликане мілітаристським духом, який насаджувався у школах кайзерівської Німеччини. Подібні погляди зустрічаються в основному на перших сторінках роману, коли жорстока і без сенсу війна ще не встигла розвіяти ілюзії у юних німецьких солдатів.

Значне місце на сторінках художніх творів відведено проблемі москвофільства, яку австрійські власті використовували на свою користь.

Причини невдач першого періоду війни габсбурзьке командування шукало в чому завгодно, тільки не у власних прорахунках. Преса рясніла повідомленнями про безконечні перемоги австрійського війська і про нечувані бешкети й жорстокості напівдиких солдатів, висланців білого царя. Водночас відступаючі з фронту розбиті полки імператорської армії справляли гнітюче враження. «Адже не могла російська солдатня побити австрійських вояків! Мусимо тут знайти щось несподіване, а страшне щось, що залізні війська Австрії перемололо в мілкий пісок, гнаний вітрами воєнної хуртовини. Львів довідався нарешті про “правдиву” причину військових невдач. Причини подавалися офіціально в пресі на мовах усіх народів Австро-Угорщини. Москвофіли — селяни і неселяни — були в усьому винні. Задля них Росія почала війну, і за поміччю суне навала, як весняна повінь, трубіла австро-угорська пропаганда, тому зразу ж під час російського наступу розпочалися арешти Австрією галицьких москвофілів»[23].

---

[21] *Стефаник В.* Твори / за ред. упорядника І. Юрчук-Снятин; Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 163–164.

[22] *Ерих Марія Ремарк*. На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші. Романи. Клуб Сімейного Дозвілля. Харків, 2014. С. 23–24.

[23] *Купчинський Р*. Назв. праця. С. 46–47.

Ситуація воєнного стану давала австро-польській адміністрації у Галичині підривати якомога більше українські позиції під проводом боротьби з русофільством. З іншого боку, габсбурзьке командування, щоб виправдати свої поразки на фронті, посилаючись на звинувачення польської адміністрації, пояснювала ці поразки «зрадою українців», їх москвофільством. Західну Україну захлеснув масовий терор. Тисячі українських селян, священників, інтелігентів загинули невинно на шибеницях та в казематах австрійських тюрем. Десятки тисяч їх було кинуто у концтабори Талергоф, Ґнав, Ґмюнді, Терезенштадт, де вони утримувалися в жахливих умовах, тисячами гинули від хвороб і варварського поводження австро-польської влади. Історик Ісидор Нагаєвський навів загальну цифру втрат українців внаслідок габсбурзького терору, яка становила 36 тис. цивільних людей, у тому числі старих та жінок, розстріляних або повішених, та стільки ж в'язнів загинули в австрійських таборах[24]. «Серединою вулиці плелися арештовані. Чвірками, як військо. Прибиті, виснажені, запорошені — робили страшно прикре і болюче враження. Священики, інтелігенти, селяни і робітники, жінки і підростки — все те уставлене в суміш і посковуване разом за руки. Дехто з них ішов мов на заріз. Голова похилена, ноги ледве волочилися. Але було багато таких, що, гордо випростувані, з піднесеним чолом, ішли назустріч невідомій та страшній долі. Тих у першу чергу досягало обурення товпи. Падали на їх голови цілі жмути образ, проклять і прозвищ, а вслід за тим і каміння. Товпа прискакувала, як зграя собак, і била, штовхала та плювалася на них. Нерідко підносилась і жіноча парасолька та, як могла, нищила зрадників. Товпа рівночасно бісилась і раділа, проклинала і хвалила, реготалася і скреготіла зубами.

А ряди арештованих сунули тяжким, повільним кроком у сторону "Бригідок"... Зварич стояв на тротуарі і через голови других переглядав арештованих. Всі суспільні верстви були там заступлені, але тільки одного народу. Про арешти поляків не було ніде й чутки, а про арешти євреїв ніхто й не припускав. Ці останні від перших початків війни робили себе такими гарячими патріотами, стільки при кожній нагоді давали на це доказів, що аж забагато було»[25].

На початку війни російська армія досягла успіхів, захопивши майже всю українську частину Галичини по Карпати і аж поза Сян. Було створене Галицьке генерал-губенаторство. В Галичину прибула російська

---

[24] *Андрусишин Б. І.* Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 року. К., 1998. С. 22–23.

[25] *Купчинський Р*. Назв. праця. С. 68–69.

адміністрація, головним завданням якої стояло знищити «мазепенське гніздо» на західних українських землях, в Галичині і Буковині. Російські шовіністи і чорносотенці звинувачували населення Галичини в проавстрійській орієнтації. Російські урядові кола не таїлися, що тепер настав найзручніший момент, щоб знищити український національний рух. Царські «доблесні» воїни нищили українські установи, українську культуру загалом, закривали бібліотеки, школи, руйнували читальні «Просвіти».

Українці мали підстави боятися «визвольної» армії російської солдатні. З самого початку окупаційна влада почала арешти «підозрілих» і небезпчених українських політичних діячів і провідників, між ними митрополита Андрея Шептицького. Через київські тюрми перевезено в глиб Росії на Сибір понад 12 тисяч осіб, серед яких були професори університету, священики, ченці, жінки, діти, гірські гуцули та ін.[26].

Перша світова війна вплинула на всі аспекти життя воюючих країн, болісно зачепила суспільні відносини, залишила слід особливо в економіці тих регіонів, де вирували воєнні дії — Галичині, Буковині, Волині, Поділлі. Міста і села цих регіонів або попали у безпосереднє пекло боїв, або були прифронтовою зоною, де дислокувалися велика кількість війська й матеріальне забезпечення фронтів, шпиталі, госпіталі, військові, які ставали об'єктом артобстрілів, бомбардувань, сухопутних наступів, що вело до масштабних руйнувань.

Війна породила проблему біженців, переселенців. У творі В. Стефаника «Вона — земля» (1916 р.) показана трагедія сім'ї буковинця Данила, яку «война вігнала … із дому». Біженець від російської армії нарікає господареві, батькові В. Стефаника, який погодився прихистити на ніч родину Данила:

«— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковані я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли вночі Бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрікси землі та й кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив. Цар православний, а ми православні, та й зрада. Це раз; а другий раз — москаль іде і сонце залягає. І Хина, і Сибір, та дикий нарід з цілого світа; старих ріжуть, молоді жінки гвалтують та цицки відрубують, а малі діти ведуть у колію та розкидають по пустих землях у далекім царстві… Та вікна в селі посліпли, а дзвони заніміли. Кара Божа спустиласи на нас за гріхи цілого світа. І від тяжкої руки Господа милосердного я пробував кров свою, діти

---

[26] *Андрусишин Б.* На шляху до свободи. Нариси з історії української державності та права. Вибране. До 60-річчя від дня народження. Київ: Видавництво «Людмила», 2019. С. 234.

мої, забрати в мир хрещений». Семен пояснив Данилові, що селянин не сміє покидати землю, після чого біженець Данило з родиною вирішує повернутися додому з словами: «Най си діє Божа воля»[27].

Українські міста і села зазнали від війни великої шкоди. Коли на землях Західної України закріпилася Польща, влада почала описувати воєнні втрати. В. Стефаник на прикладі однієї родини подає збитки, які, правда, ніхто не збирався відшкодовувати («Воєнні шкоди», 1925 р.). Українців грабували обидві воюючі сторони: «Ну, начальнику, яка шкода? — запитав комісар.

— Та пара коний, та віз ще на почєтку війни австріяки взєли, коні з возом тисєчу корон. Москалі взєли корову і телицу; за обоє рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще мадяри зарабували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова з-під хати; де я все то годен збагнути?»

Разом шкода пана Вахнюка становила дві тисячі шістсот золотих корон, і цим коштом на думку комісара, він мав «жити до кінця віку». Та платити Польська держава не збиралася: «Чорта в зуби!»[28]

У кожному своємі творі В. Стефанник говорить про втрати українських людей на війні: «Їх було вже небагато в селі, що держалися Тимка, бо одні повмирали, а другі пропали на війні» («Morituri», 1925 р.)[29].

Жахливі картини зруйнованих галицьких і буковинських населених пунктів змалював у своїх творах Марко Черемшина. В циклі оповідань «Село за війни» автор показав безпосередній вплив бойових дій на українські села та їхніх жителів. Наведемо характерний фрагмент з оповідання «Після бою»:

«Очі видять, що москаль переміг штурмом, бо вранці займив свого неприятеля горами навперед себе, як ровта недострілену звірину. Лишилися шанці ззаду, гей покинені гроби довгі.

Серед покаліченого села, серед перевалених лісів смерть собі палі вибила, своє поле відгородила, свою землю мерцями вкрила.

А помежи вояками лежить обочами Гуцулія й текучими очима мухи годує. Виходить з потайників та печер недобите село і чупер собі миче. Йде челядь на побоєвище і розпізнає вбиту Гуцулію. Лупаються гори від

---

[27] *Стефаник В.* Назв. праця. С. 150–151.
[28] Там само. С. 166.
[29] Там само. С. 167.

жіночих плачів, здригається земля під мерцями, шепоче ліс молитву над мерцями»[30].

А ось картина галицького села з оповідання Марка Черемшини «Село вигибає»: «Вже нама села, лиш цвинтар. Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована. Глуха і німа стая ґроби пасе... Мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують. Були хати тесані, побої ґонтові, вишневі сади, були повні перебійці, повні цари... Оті печі, що село вигрівали, лежуть тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами. Ворон там сідає, хаба звір там навертає. Бідне те наше галицьке село! Недавно, що орали його австрійські гармати, а тепер скородять російські. І хіба якесь чудо, що досі ще стоять хати та стодоли, тільки десь-не-десь купа руйновищ чи останки згарищ. Та це ще не найбільше лихо, яке стрінуло село. Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня дебя дише на морозі...А мороз тріщить»[31].

М. Черемшині вторить сучасний український письменник Левко Різник у повісті «Усусуси на Лисоні»[32].

Про людські й матеріальні втрати галицьких сіл можна простежити на прикладі села Августівка на Тернопільщині, які наводить о. Павло Олійник у своїх спогадах:

«Якщо зробити зіставлення, які безповоротні втрати понесло село Августівка під час Першої та Другої світових воєн, то вони будуть такі:

В 1914–1920 рр. загинуло:

1. в австрійській армії	26
2. в УГА	9
3. від холери	30
4. під час фронту 1915–1917 рр.	25
5. від іспанки і тифу 1919–1920 рр.	50
6. діти при розбиранні гранат	8
Всього	148»[33].

За зиму 1916–1917 рр. «москалі на спілку з місцевими людьми зрізали на опал 500 столітніх лип, а також громадський сад», — писав отець П. Олійник[34].

---

[30] *Черемшина М*. Твори. К., 1978. С. 121–123.

[31] Там само. С. 123–136.

[32] *Різник Левко.* Усусуси на Лисоні. Повість. Літопис червоної калини // Історико-літедатурний часопис. № 4–6 (103–105), 2000. Львів, 2000. С. 25.

[33] Підраховано за: Бережанщина в спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993. С. 42.

[34] Див.: о. *Павло Олійник*. Зошити // Автор вступу, коментарів та упорядник Б. Андрусишин. К., 1995. С. 28, 120.

Події Великої війни на західноукраїнських землях відтворювали Марко Черемшина (за період війни створив вісім новел, під назвою «Село вигибає»), страждання мирного населення, братання на фронті показав С. Васильченко (оповідання «Чорні маки», «Отруйна квітка», «З оконного щоденника»). Дещо пацифістське спрямування мають твори О. Кобилянської (новели «Лист засудженного жовніра», «Сниться», «Назустріч долі»). Засуджували братовбивчу війну, реалістично зображали породжене нею горе народне О. Маковей, Н. Кобринська та ін.

У творах О. Кобилянської, М. Черемшини, О. Маковея та інших знаходимо малюнки жорстокої поведінки «австро-польської влади в Галичині та австрійсько-мадярської під час воєнних дій в 1914–1916 роках». «В. Стефаник заторкує цю проблему тільки мимоходом…»[35].

Сповнені трагізму, пройняті глибоким ліризмом емоційні нариси про війну Осипа Маковея, що склали збірку «Кроваве поле». В них знайшли відображення й переживання автора у роки останньої. Ці нариси мають багато спільного з антивоєнними творами О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини. В них виражено протест проти війни, показано, скільки горя завдала вона народу.

У нарисах «Кроваве поле», «Інвалід», «Мертве місто», «На окопах», «Братання» О. Маковей відтворив страхітливі картини народного горя, розорення, руїни, каліцтво, смерть. Письменник не розкривав справжніх причин війни, не бачив тих суспільних сил, які були зацікавлені в розв'язанні та веденні її. Проте він реалістично зображував страждання широких народних мас. Ось доля солдата-інваліда, описана О. Маковеєм у нарисі «Інвалід»:

«І почав чоловік оповідати своє горе. На війні втратив ногу, а голову і руку йому тяжко поранило. Рани погоїлися і його пустили додому. Вдома нужда. Він коваль. Сили до роботи нема. Потім занедужав тифом. Рана відновилася... Взяли його до шпиталю... Коли пустять із шпиталю, то хіба з моста та в воду! Чому його не вбило на смерть на війні?» «Епідемія в цілім краю. — Дорожнеча росте. Голод, голод, голод!

Годі! Цілий світ — інвалід, а такий самий як сей, що пішов до шпиталю з хлібом у мішку. Доборовся!...»[36]. Страждали не лише солдати на війні. Каліками ставали діти в прифронтовій смузі. У нарисі «На окопах» зустрічаємо хлопчика-пастушка, якому гранат, що влучив у хату, відірвав руку, маму і сестру вбило[37].

---

[35] *Луців Л.* Василь Стефаник — співець української землі. Видавництво «Свобода». Нью-Йорк–Джерзі Сіті, 1971. С. 280.

[36] *Маковей О.* Вибрані твори. К., 1979. С. 204–205.

[37] Там само.

Під час війни економіка України зазнала значних втрат, особливо сільське господарство. Життєздатність селян залежала від розміру їх земельних площ та відповідної кількості робочої худоби. Не вдалося їм зібрати врожай 1914 року, засіяти в 1915 і 1917 рр. Через реквізиції австрійських та російських військ селяни залишалися без тяглової сили, кормів для худоби, насіннєвого матеріалу. У прифронтовій смузі під час позиційної війни мирні селяни не могли орати свої наділи. Лише за два її роки посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася на 15,9%, а на Півдні — на 12,3%[38]. «Поле, яке родило картоплю, повинно було стати полем честі, полем слави!, але, — писав О. Маковей у нарисі "Кроваве поле", — "з поля честі, з поля слави на котрім ти погиб, нема нікому ні честі, ні слави, ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує", "лише це поле п'ять років неоране червоніє від мільйонів польних маків, з яких, на думку хіміка, можна зробити прегарний опій", а, на думку поетів, роздати цей опій "між нещасний народ, нехай він у чарах мріє про червоне поле честі, про червоне поле слави і забуде біль»[39].

Велика війна залишила після себе не лише незліченні економічні негаразди, злидні, а й, найстрашніше, сирітство, вдівство.

Найбільший трагізм страхіть війни передається через дитяче світосприйняття. В «Діточій пригоді» (1916 р.) В. Стефаником відтворено трагічну подію, як мати, втікаючи від війни важко поранена в груди. Смерть матері передано трьома словами: «Сіла, дуже боліло і лягла». Дівчинка Настя, ще зовсім мала, навіть говорити не вміє. Старший від неї Василько солідно пояснює сестрі, що саме з її вини загинула мама.

«— Видиш, Насте, куля брінькнула та й убила маму, а ти винна: чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обійняти? Це тобі що вадило? Утікали-м, а куля свиснула... А тепер вже не будеш мати мами, підеш служити...».

З розмов хлопчика довідуємося, що батько на фронті, може вже також загинув. Діти не усвідомлюють всієї повноти нещастя, що трапилося. Василька захоплює картина нічного бою — війна, «яка вона файна».

«— Ади, гармата, гу, гу, гу, але вона в люди не стрілєє, лиш у церкви, або в хати, або в школу». Коли дівчинка захотіла їсти, діти знайшли наскрізь промоклий кров'ю матері «хліб у пазусі». Під рев снарядів і світло ракет діти вмостилися біля мертвої мами спати, «щоб вовк не з'їв»[40].

---

[38] *Реєнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 123.
[39] *Маковей О.* Назв. праця. С. 208–209.
[40] *Василь Стефаник.* Твори. С. 158–159.

Михайло Стельмах у романі «Чотири броди» показує трагедію подільської родини, яка втратила на війні батька, а згодом від непосильної праці й матір. Автор порівнює хлопця-сироту з молодим погоничем–птахом, який, ще не навчившись літати, покидає батьків і «робить свої перші кроки в житті». «Отак і він, Данило, ще неоперений, залишився без батька-матері. Батька на далекій Золотій Липі забрала війна, коли йому, Данилові, було вісім років, а мати ще кілька літ і на шляхах, і на торжищах, і в спілому сріблі жита, і коло бродів допитувалась у людей: чи десь не бачили, чи, бува, не чули... Та й, не допитавшись на цьому світі, пішла на той, мов стеблина сивого жита, а на землі не стало ще однієї жниці, а на небі зажевріла ще одна зірка»[41].

Згадується річка Золота Липа і у стрілецькому фольклорі. У пісні Романа Купчинського «Як з Бережан до Кадри» співається про січового стрільця хоружного Осипа, який прощається з коханою дівчиною:

Як з Бережан до Кадри
січовики манджали,
То краялось серденько.
Із горя та печали.
Кервавилось серденько
в хорунжого Осипа,
Як нам з очей зникала
Та Золотая Липа.
Кервавилось серденько,
Не тихло на хвилину,
Бо в Бережанах кидав
Хорошую дівчину.
«Прощай, моє Олєтко,
Дівчино чорнобрива,
Нас нині розлучає
Та доля нещаслива.
Як прийде час великий,
Чи прийде зла година,
Я все тебе згадаю,
Що ти моя єдина»[42].

Можливо у «злу годину» для українців обох воюючих імперій на Золотій Липі і зійшлися в бою батько малого Данила і хоружний Осип…

---

[41] *Михайло Стельмах*. Чотири броди. Роман. Частина перша. Серія «Романи й повісті». К.: Дніпро, 1979. С. 5–6.

[42] Ой у лузі червона калина. Пісні Українських Січовх Стрільців. Львів: Видавництво «Світ», 2016. С. 99.

Нещадну правду про те, як люди різних націй, але однаково розумні, знищують одні одних, руйнують віковічні плоди своєї каторжної й прекрасної праці, перетворюючи в купи сміття храми, палаци, будинки, знищуючи до тла міста, села, виноградники, як вони зіпсували сотні тисяч десятин землі, прекрасно обробленої їхніми предками і сьогодні надовго засміченої осколками заліза та отруєної гнилим м'ясом безневинно вбитих людей, за словами Максима Горького, виклав у своєму романі «Вогонь (щоденник взводу)» в 1915 р. Анрі Барбюс[43].

У романі А. Барбюса «Ясність» читаємо, як у музеї, з метою пропаганди під склом виставлено листа, знайденого у кишені вбитого ворога, і поряд — переклад, підкреслені рядки: «Коли ж закінчиться ця проклята війна?» Лист від дружини: вона турбується з приводу зростання розходів на утримання маленького Іоганна[44].

У громадській думці західних країн, та й Росії культивувалася думка, що причиною війни є німецький мілітаризм. Але автор міркує, що змішування мілітаризму і Німеччини є помилкою. «Так ототожнюють неправду з істиною і заважають нам розглядати, що мілітаризм існує всюди, більш чи менш лицемірний, або неусвідомлений але готовий зжерти все, що можна пожерти». Підбурюють громадську думку, твердячи: «Злочином є думати про щось, крім перемоги над ворогом — Німеччиною». Але безпристрасний повинен відповісти: «Злочинно думати про це, тому що ворог не Німеччина, а мілітаризм»[45].

Про вплив мілітаризму на солдатів і родини воюючих пише Е. Хемінгуей. У романі «Прощавай, зброє» (1948 р.) у одному з діалогів між офіцерами італійської армії про можливість закінчити війну Е. Хемінгуей розмірковує, що панували настрої відмовитися воювати, нехотіння йти в наступ: «— Якби всі не схотіли, то й, війна скінчилася б, — сказав Маньєра». Мова йшла про небажання гренадерів йти в атаку, у результаті чого сержант застрелив двох офіцерів-відмовників, які були із знаті, а карабінери розстріляли кожного десятого гренадера, як робили ще в Стародавньому Римі. Традиції були живі у італійській армії. «— Там розстріляли й одного хлопця з мого містечка, — сказав Пассіні. — А тепер біля їхнього дому поставили вартового з багнетом, і нікому не можна провідати його батька, матір, і сестер. А батька позбавили всіх громадянських прав, навіть голосувати йому заборонено. Вони всі тепер

---

[43] *Горький М.* Предисловие // Барбюс А. Огонь (дневник взвода). М., 1982. С. 3.
[44] *Анри Барбюс*. Ясность. С. 224.
[45] Там само. С. 226.

поза законом, не мають ніякого захисту. Кожному вільно забрати у них що завгодно»[46].

На сторінках художніх творів багато місця відводиться, формуванню почуття національної свідомості.

Після одного з боїв у Карпатах австрійські частини відступили, й під мостом через невеличку річку заховалися двоє вояків — січовий стрілець Зварич та ополченець з-під Стрия. Епізод з повісті «Заметіль» Р. Купчинського:

«До моста підходили кілька людей і голосно розмовляли.

Врешті виступили на міст...

— Кажу тобі, що ти дурак, та ще й форменний...

— Хіба ти. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

— Сказано: Венгрія, а виходить не так. Балакають же зовсім по-нашому.

— Зовсім не зовсім, — обізвався третій голос, — а приблизітельно.

— Хай тобі буде приблизітельно, але не по-венгерському. Наш народ таки православний.

— А мені все равно. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

— Сказано: дурак, так і останешся до смерті...

Перейшли.

— По-нашому балакають, — шепнув ополченець.

Зварич гірко посміхнувся:

— На мості українці і під мостом українці».

Але найбільше австрійських вояків вразила пісня про Сагайдачного, яка доносилася з боку російської сторони. «Дивні почування ворушилися у душі Зварича. Ось недавно розмова, тепер пісня, і все це разом — вороги. Стільки разів перша сотня співала цю пісню! Розкішна вона, широка, як ті степи, на яких уродилася, задля яких і повстали Українські січові стрільці. Може саме в цю хвилину десь біля ватри чи на стоянці співають його товариші ту саму пісню про Сагайдачного, галичанина з-під Самбора, що став гетьманом цілої України.

Ой, вернися Сагайдачний,

Ой, вернися, необачний...».

Ще один епізод з безконечного воєнного безумства: «Ранений солдат лежить над потоком і зойкає:

Не вбивайте, братці, у мене жінка, дітки!

А хто ж би тебе вбивав! — відповідають стрільці. — А де ранений?

Показує на ногу. Перев'язали швидко рану.

---

[46] *Хемінгуей Е.* Твори в 4-х томах. Том 1. Романи та цикли оповідань. Перекл. з англ. К:. Дніпро, 1979. С. 509–510.

— Спасибі вам, панове, то ви не мадяри?
— Ні, ми українські січові стрільці. А ти звідки?
— З Чернігівщини. Хведір Гаєвий звуся.
— Хіба Гаєвий?
— Ну да, дома Гаєвий, а в полку Гаєвой»[47].

З цього діалогу видно, як ішла русифікація українців у царській армії, й водночас, як відбувалося взаємне пізнання на фронті українців — «австріяків» та «москалів».

Ще в дитинстві мені довелося чути розповідь свого батька Андрусишина Івана Петровича (1932–2019 рр.), яку він чув від діда Петра (1900–1954 рр.) про епізод на фронті, що проходив на захід від нашого села Хоростець, де в шалених багнетних атаках з криками «ура» сходилися австрійські й російські солдати. «Був веселий солдат-москаль, який квартирував у нашої бабусі, — згадував батько. — Він усе співав пісень, грав на гармошці, жартував. Одного разу пішов у чергову багнетну атаку і заколов австріяка (очевидно, українця — *А.Б.*), який кричав, молив: "Брате, даруй життя, маю жінку та четверо дітей". Але російський солдат усе-таки вбив противника. Потім ходив сумний, молився, сповідався військовому священикові, нудився, не знаходив собі місця й казав, що у вухах його звучить весь час фраза-благання того австріяка. Розповідали, що в боях він шукав смерті, потім його кудись перевели».

На Західному фронті подібні випадки описує А. Барбюс, повторюючи історії, які розповідають про себе марокканці, і «всі майже у тих же виразах і з однаковими жестами: ''Німець підіймає руки: "Камрад! Камрад!" — "Ні, не камрад!". І по-мімічному зображує багнетний удар: як багнет всаджується у живіт зверху: витискується знизу, підкидаючи ногою»[48].

Сум, тривога та чекання посилились в українських селах. У. Самчук писав: «Ніде нема радості в ті дні. Ні на землі, ні на небі. Отже, і дзвони дзвонили, але звуки їх, мов тінь від густого лісу, мов траур від чорного серпанку. На цвинтарі дівки не виводять "кривого танку", ані пісень не співають. Голови, як і завжди, барвінком та паперовими квітами квітчані, але сміху не чути, вивіскувань нема, парубків чубатих нема. Є недолітки, що тягнуться догори, на пальці спинаються і плачуть від міцної затяжки тютюном.

Там десь у Карпатах парубки. "Ой, по горах, по горах австрійських солдатів кості під снігом лежать", — виспівують дівки.

---

[47] *Купчинський Р.* Назв. праця. Т. 3. С. 39–40, 120.
[48] *Барбюс А.* Огонь. С. 51.

— А чиї кості? Пішов Василь, Петро, Данило... Скільки їх пішло. Все в Карпати, все під Варшаву, все у Мазурські багна, засипали гори... І звідки візьметься радість?»[49]. На полі бою, в окопах на фронті гинули молоді, здорові люди, цвіт нації. У романі «Волинь» читаємо:

«Ходили в Польщу, боронили Варшаву, грузли в Мазурських багнах, гинули в Августовських лісах. Ех, і полки ж були. Сибіряки, "стрілкових полків", латиші, китайці, черкеські полки, кубанські сотні, донці.

Можна все зрозуміти. Можна зрозуміти, чому китаєць носить косу, але зрозуміти цей шматочок часу...

Володько все це не зовсім так розуміє, але приблизно так. В його голові колотиться туманна дума, повна гострих протиріч. Чув, що губить "отєчество". Його ім'я відходить від нього, стає іноді чужим, туманіє. Переставав вірити в непереможність "рускава оружія". Свята Русь, що в "красе царственной по ліцу землі пораскінулась", тратить привабу, і він все менше й менше боліє її поразкою. До отих "галіціянів-австріяків" чує більше притягливої сили, ніж до кацапів, татарів, гирян, калмиків, які все ж таки були "рускіми"»[50].

Там же на передовій, на фронті відбувалося взаємопізнання українців з різних імперій, зокрема галичан з кубанськими козаками, які називали себе нащадками давніх запорожців, а не москалями. «Ми, українці, такі самі, як ви, "хохли", як кажуть москалі», — писав Р. Купчинський. Письменник закінчив свою повість «Заметіль» описом спільного святкування Різдва у Карпатах, на яке січові стрільці запросили полонених кубанських козаків і співали разом з ними колядки та українські пісні.

Про «геройства» царської російської армії читаємо у новелі В. Стефаника «Марія» (1922 р.), присвяченій пам'яті Івана Франка. Для українців російська армія сприймалася як окупаційна, чума: «Кілько переходило війська — всі нас не любять. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм-таки селі, все чужі і чужі ми, і ніхто нам не дає віри. — Їй, чого ж ви хочете від них? Це ж не наше військо. Вони такі, як у книжках писано здавна або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони московські»[51].

З наведеного видно, як західноукраїнське населення прощалося з ілюзіями про «єдинокровних» братів-слов'ян, практика яких у ті часи нічим не відрізняється від сьогоднішньої агресивної політики щодо українців з початку повномасштабної російсько-української війни. В. Стефаник зображує тугу матері за синами, двоє з яких пішли добровольцями в легіон

---

[49] *Самчук У.* Назв. праця. С. 294.
[50] Там само. С. 334.
[51] *Василь Стефаник*. Твори. С. 157.

Українських січових стрільців на захист України, на заклик українського проводу, а найменшого «взяли москалі на Сибір!», «бо напастував російського царя», за те, що мучить український народ. Забрала російська армія і чоловіка Марії «на підводу», і слух за ним пропав[52]. У патріотичному пориві перед війною у багатьох місцевостях насипали могили на честь пам'яті Великого Кобзаря Тараса Шевченка. Сипали таємно ночами. «Москалі прийшли та могилу розкидали, гроший шукали, чи чого, та й за ту могилу і мій Міхайло пропав», — говорила жінка у своєму співчутті Марії.

«— А хочби й на віки пропав ваш Міхайло, то люди ніколи його не забудут. Не боявси він москалів, а казав їм правду: «Ви — каже — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити»?

Вражаюча картина зустрічі Марії, яка втратила трьох синів, з українськими козаками у складі російської армії, які виявили глибоку шану до пам'яті Тараса Шевченка, українських пісень, що російські солдати знищили у «Просвіті». Портрет Шевченка був у неї як святиня. І один з козаків сказав її: «Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі»[53]. Так портрет Шевченка поєднав Марію з козаками. Одна з жінок, Катерина, звернулася до козаків, щоб вони, коли є серед них письменні, написали, «аби світ знав, як нас москалі в ярма випрєгают». Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

«— Ваші пісні такі самі, як Маріїних синів. Тому не будіть єї, най їй здаєси, шо це єї сини співають»[54].

У «Марії» В. Стефаник показав «царську визвольну армію», яка «визволяла західних українців від могил на пошану Шевченкові, дівчат від їхньої чистоти, а жінок від подружньої вірности», — зазначає дослідник творчості письменника Лука Луців[55].

У новелах (1926–1933 рр.) Василь Стефаник порушує тему позашлюбних дітей від російських солдатів і офіцерів. «Думає собі Касіяниха, що то буде, — читаємо у новелі "Гріх" (1927 р.) — Чоловік вчери вернув з фронту, напився води і спить. Чути від нього сажу і з колійного вугля. На горні блимає каганчик. Коло неї з одного боку раз по раз розкривається виличенька дівчинка шлюбна, зперед війни. А московський байстрюк раз по раз шукає грудей». Нестерпі муки мучать молоду жінку і вона готова вбити свою дитину, щоб змити ганьбу перед людьми і чоловіком, своїм батьком. Піп у церкві послав на її голову прокляття, щоб люди

---

[52] Там само.
[53] Там само.
[54] Там само.
[55] *Луців Л.* Назв. прац. С. 268.

минали її. Жінка була готова до помсти з боку свого чоловіка, але солдат погодився годувати байстрюка. Проте жінка залишає чоловікові старшу доньку і йде «геть з своєю дитиною». «Вона йшла вулицею з дитиною, за нею мати і батько і сестри і сусіди всі кричали: не йди, не йди».

«— Гріху, мій гріху. Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій сину»[56].

Жінка-матір рятувала своє дитя і честь чоловіка навіть ціною втрати родини, власної домівки, втікши з села.

Війна породила цілі родинні драми, сімейні розбрати. У новелі «Пістунка» (1922 р.) через дитячу свідомість змальовано сімейну кризу. Діти граються у похорон, готуючись до вбивства і поховання незаконно народженої від москаля дитини… «Я чула, — каже дівчинка Парася, — що мої тато вночі казали, аби ца дитина не находиласи в хаті, бо вона не наша дитина, а москаля, то кажуть тато до мами, або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу». А мама кажут: «А як я закопаю живу дитину?» — «То ти вперед убий, а потім закопай»[57].

У новелі В. Стефаника «Мати» (1927 р.) стара Верижиха звинувачує свою дочку Катерину за зв'язок з російським офіцером, який засипав її подарунками і щодня возив як паву бричками по селу і народження позашлюбної дитини в той час як її «чоловік тепер витягає гармату з болота»[58]. У результаті людського осуду Катерина повісилася.

«Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами», — кров'ю свого серця застерігав українських жінок у поемі «Катерина» великий Кобзар. Подібні сюжети звучать і у фельєтоні В. Стефаника «Вовчиця» (1927 р.)[59]. Загалом твори В. Стефаника повні патріотизму і вболівання за Україну.

Іноді страх голодної смерті родини був сильнішим за християнські і морально-етичні норми. Петро Панч описує побут артилерійської батареї, яка стояла на позиціях під Обринчовим лісом у Галичині. «Обходячи батарею, — пише автор, — я помітив в одній землянці світло. Це мене здивувало, що хтось не злякався нужі, блощиць і ще всякої нечисті, залишеної нам у спадщину попередньою війською частиною. Але могло бути, що солдати завели в землянку яку-небудь дівчину з села. А траплялося і так, що голодні матері самі приводили своїх дочок, аби дістати

---

[56] *Василь Стефаник*. Твори. С. 181–182.
[57] Там само. С. 160.
[58] Там само. С. 181–182.
[59] Там само. С. 178–179.

хоч скоринку хліба. З цього користалися деякі розпутні солдати, не думаючи, що і німецька розвідка вживає таких методів»[60].

Не обходили письменники увагою й такого феномена на фронтах, як братання. Очевидно, що ця проблема дуже непокоїла австро-німецьке й російське командування. Іноді воно проводилося з метою розвідки. «Нічого так старшина не лякалася, як братання своїх вояків з противником», — писав Осип Маковей у однойменному оповіданні. «Під час війни в станах се доходило справді до смішного. Тут стріляли до себе кілька тижнів, а тут, дивись, почали сходитися на якімсь затишнім місці, балакати та торгувати. Листи передавали до полонених, часописи, тютюн, — ціла пошта ішла між ворогами». «Коли ж приходило якесь більше свято, — Різдво або Великдень, — то вже обі сторони були майже певні, що в той день буде. Се була якась тиха, неписана умова, сперта на добрім людськім почуванні, котре всі хотіли пошанувати, тільки старшина не хотіла». Вояки міняли горілку на тютюн, газети, часописи. «Чи ми всі не однакові, говорили українці з обох боків фронту? Нащо ми воюємо? Ми люди однієї віри, мова в нас одна. За що ми мордуємо себе! Адже світ широкий — помістимося всі...»[61].

Командування по-всякому боролося проти братання. Відомий факт, коли під час Брусиловського прориву росіяни відкрили вогонь по своїх солдатах, які браталися з противником. Петро Панч у творі «На калиновім мості» описує настрої у російської армії після повалення царизму: «Того ж року батарея “Л” системи “Вікерс”, в якій я був старшим офіцером, прибула на Південно-Західний фронт, який з кожним днем все більше розвалювався. Офіцери опинилися в скрутному становищі: як командному складу їм треба було домагатися від солдатів воювати “до победного конца”, а настрій солдатської маси підказував, що краще не заважати їхньому братанню з німецькими солдатами… Солдати воювати не хотіли, і ми, втративши батареї “Вікерс”, були відтягнуті з фронту в Конотоп для доформування»[62].

Німецьке й австрійське командування найчастіше вдавалося до заміни українських і слов’янських частин на Сході на власні та відправки їх на італійський, сербський, албанський фронти, де вони гинули або потрапляли в полон...

Про долю українських вояків на сербському фронті писав у своїй повісті «Поза межами болю» Осип Турянський. Вона стала першим і,

---

[60] *Петро Панч*. На калиновім мості. Повісті. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1976. С. 83.

[61] Братання // Маковей Осип. Вибрані твори. К., 1979. С. 214.

[62] *Петро Панч*. Назв. прац. С. 70.

мабуть, кращим твором воєнної тематики, сколихнула читацький загал. Лірико-психологічна книжка — майже надривна, часом аж патетична сповідь про війну. Повість «Поза межами болю» націлювала не одне покоління прислухатися до чужого болю, вдивлятися в правду фронтових буднів. О. Турянський не одягає смерть у романтичні шати. «У нього книга захлинається кровію, скапує вдовиними сльозами, дерев'яніє страхом», — зазначав Роман Федорів у передмові до повісті О. Турянського, наголошуючи на залученні до твору величезного невигаданого матеріалу, пережитого, перебореного та перемученого в короткій книзі[63]. У передмові до неї сам О. Турянський писав: «Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля й смерті». Цей патетичний твір повен попереджень про те, що робить з людиною війна. Але книга повна сили людського духу. Навіть у найскладніший час, поки героям твору довелося обирати між очевидною смертю та виродженням, канібалізмом, вони обрали останню, не опустилися до звірячого самозахисту. «Хай згину, але людського не буду їсти й ніхто з вас не їстиме, — злебедів тремтячим голосом Ніколич. Його вчинок звільнив всіх від якогось несамовитого важкого гніту. І їхнє глибоке мовчання висушила якась дивна святешна хвиля, наче промінь світла прошив темні нетрі душі; як усе діється, коли дух переміг тіло»[64]. Вони перемогли себе навіть тоді, коли надія на спасіння, яка доводила людей до божевілля, вже кидала їхніх товаришів у вир хижацьких крайнощів — канібалізму.

«Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок створений з божеської амброзії, а не з тої самой поганої глини, що мій і кожної другої людини?

— О ти, дітваку!

Подивися на себе і на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура і кості!

А хто з'їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

— Нужда, — відповів Ніколич.

— Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

---

[63] *Федорів Роман*. Повернення Осипа Турянського // Турянський О. В. Поза межами болю К., 1989. С. 9.

[64] Там само. С. 98.

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкуряний мішок з душею і кістьми всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волю темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти»[65].

О. Турянський зобразив війну як пекло. Він, доктор філософії, був мобілізований до австрійської армії у 1914 р., а в 1915 р. на сербському фронті потрапив у полон. Від-ступаючи, серби повели із собою в мороз, хуртовину через албанські гори 60 тисяч полонених, живими з яких залишилось 15 тисяч. У хвості цієї колони пленталося семеро приречених на смерть. Серед них і майбутній автор повісті «Поза межами болю». Пройшовши фронтові та полонянські університети, він збагнув, що майбутнє людства у здруженні народів. Тому не випадково, мабуть, вивів він на «дорогу смерті серба, словака, угорця, німця, українця, поляка...». Всі вони різні в своїх стражданнях, але однакові у своїх прагненнях вижити. Один із них говорить: «Ось тут між нами заступлені народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А краще ми, їх сини, почуваємо себе тут наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братської прихильності і любові»[66].

Через різню, біль, страждання прийшли вони до любові. Вони всі замерзли біля погаслого вогнища посеред гірської пустки і тільки чудом врятувався автор майбутньої повісті «Поза межами болю», щоб повторити Шевченкове: «Обніміться, брати мої!».

Російська армія несла величезні втрати. Зокрема так звані «криваві втрати» (вбиті і поранені) були у межах від 15 до 43%, в той час як у італійської армії від 1,2 до 5%. Кількість полонених російських солдатів лише у Німеччині складала 1400000 осіб.

---

[65] *Турянський О*. Поза межами болю. К., 1989. С. 80, 88.

[66] Там само. С. 94–98.

Рівень «захворюваності» в тому числі і самоскалічення у 1917 р. в порівнянні з 1914–1916 рр. зріс у 21,5 рази[67].

Про захворюваність солдатів писали багато письменників, зокрема, Е. Хемінгуей зазначав у романі «Прощай, зброє»: «На початку зими дощі полили не вщухаючи, а з дощами прийшла холера. Та її скоро перепинили, і зрештою у війську від неї померло всього сім тисяч чоловік», «тут тільки й того діла, що обмороження, жовтяниця, гонорея, самопоранення, запалення легень, тверді і м'які шанкри. Щотижня когось угріває уламком скелі. Є кілька справжніх поранених»[68].

Війна поставила нові виклики перед системою охорони здоров'я і збереження життя воїнів. Хвороби і пошесті, які поширювалися в Європі протягом всієї війни як серед мирного населення так і у війську, докотилися і до України. Найбільше від хвороби, епідемій страждала Українська Армія пише у романі «Маруся» В. Шкляр: «Денікінців Антанта так спорядила, що нам би того добра хоч дещицю. У них найновіша зброя, добірна кавалерія, муніція, харчі, теплий одяг і … ліки. Ліки нині важніші за гармати. Маєм ще одного смертельного ворога. Тиф. Уже й наш курінь зачепила пошесть. Бракує і ліків, і лікарів, і лічниць. Щодень помирають...». Але життя брало своє. Молоді люди закохувались і створювали нові сім'ї, щоб іскра життя не погасла: «Добре! — сказав Осип. — Жиємо весело! Щодень помирают десятки людей, зате щонеділі в Липовці, Барі, Вінниці, Жмеринці стрільці йдут під вінець!..» «Війна війною, а життє життєм, — пожвавішав Осип. — Якщо ся женят, то мають вигляд на майбутнє»[69].

До кінця війни нечувано зросло дезертирство в російській армії. На три чини діючої армії припадало не менше одного дезертира[70]. Сотні тисяч українців у складі воюючих армій страждали у полоні. Умови, в яких перебували| полонені українці російської армії також були важкі. Намагаючись полегшити їхнє становище, СВУ[71], заснований 4 серпня 1914 р. у Львові емігрантами з Росії, розгорнув широку діяльність, зокрема, користуючись підтримкою Німеччини, домігся доступу до таборів військовополонених, організовував окремі з них для полонених українців з російської армії (у них утримувалося до 50 тисяч останніх), а всього союз опікувався 80 тис. їх. В українських таборах функціонували школи,

---

[67] *Образцов И.* Сила и дух // Родина. 1993. № 8–9. С. 67.

[68] *Хемінгуей Е.* Твори. С. 478.

[69] *Шкляр В.* Маруся: роман / Василь Шкляр. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. С. 230–231.

[70] *Образцов И.* Назв. праця. С. 67.

[71] *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2000. С. 346.

театри, хори, виходили часописи, які будили національну свідомість. Культурно-освітню роботу серед полонених вели представники української інтелігенції Галичини. Одним з них був письменник Б. Лепкий, мобілізований до австрійської армії 1915 р. Результатом перебування там останнього стала поява оповідання «У таборі», в якому він описав зустріч у німецькому полоні батька Петра Мальованого з Таращі із сином Іваном, який поїхав на заробітки до США, був мобілізований до американського війська і потрапив у полон під Реймсом. Петро Мальований порівнює умови утримання російських полонених та в'язнів країн Антанти. «Я вже отеє в третьому таборі перебуваю. Був із французами, був із англічанами, а отеє між своїх попав, — міркував Петро Мальований. — Тамтих ненавидять, а мають іх за людей, а наших ніби люблять так якось, як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а все таки собаки. Їм і помий досить»[72].

Хотілося б привернути увагу до ще одного немаловажного моменту, що знайшов відображення на сторінках художніх творів, — пам'яті про загиблих вояків. Перша світова війна «не винувата», що за нею була Друга світова, яка затьмарила ту «імперіалистичну» війну і своїми масштабами й жертвами. Зараз з'явилася думка, що ці дві війни — це, власне, одна Велика війна в Європі та світі, лише з перервою. Про повагу до мертвих писав, зокрема, О. Маковей у нарисі «Вічна пам'ять» (1919–1920 рр.). Мова йшла про вісім кладовищ з двох боків мосту, за який нещодавно відбувалася жорстока боротьба. «Покійники лежать довгими рядами, як на муштрі, мають хрести, написи і числа — ох, які числа! Поза 20000! — і мають пам'ятники. Солодко і славно за вітчизну вмирати, але треба її мати...»[73]. Товариші полеглих поставили загиблим воякам «сильних хрестів з дошками, щоб дощ не сполоскував написів. Сердечні слова відзивалися з дощинок: "Прощай, товаришу!". "Вічна пам'ять". Обвели кладовище дротом і пішли собі. А коли вдарили морози, місцеві селяни "запалили собі хрестами печі. Покійникам нащо хрести? Хто їх знає і хто їх тут буде шукати? "Вічна пам'ять тривала всього три роки"»[74].

Перша світова війна породила таке соціальне явище, яке прийнято називати «втраченим поколінням», найбільш повно і завершено розкрито у творах трьох авторів, які з'явилися майже одночасно: «На західному фронті без змін» (1928 р.) Е. М. Ремарка, «Прощавай, зброє» (1929 р.) Е. Хемінгуея та «Смерть героя» Р. Олдінгтона. Втраченим поколінням називали на Заході молодих фронтовиків часів Великої війни 1914–1918 рр., тяжко травмованих нею, які не змогли знайти свого місця у повоєнному

---

[72] *Лепкий Б.* Вибране. Львів, 1990. С. 144.
[73] *Маковей О.* Вибрані твори. К., 1979. С. 193–194.
[74] Там само.

лицемірному, бездушному світі. Сама назва запроваджена Е. Хемінгуеєм. Про духовне виснаження майже усього покоління учасників Великої війни на Заході писали Ф. С. Фіцджеральд, Е. Каммінгс, Дос Пассос, О. Гакслі, Селін Л.-Ф. (романи «Жовтий кром» (1921 р.), «Танок блазнів» (1923 р.), «Мертвенна плоть» (1930 р.), «Подорож на край ночі» (1932 р.) та ін.). У цих творах підсумовується результат участі молодого покоління європейців, які чесно воювали і після війни не змогли знайти свого місця у житті.

«Дехто дивується, чому це люди настільки заклопотані й одержимі війною, але тепер, після 1933 року, мабуть, уже всім стало ясно, чому будь-якого письменника повинен хвилювати цей тривкий, страхітливий, смертоносний і брудний злочин — війна. Я бачив забагато воєн і ставлюся до них упереджено. Але автор цієї книги переконано вірить у те, що на війнах б'ються найкращі з кращих, або, скажімо так, просто добрі люди, бо що ближче ви опиняєтеся до лінії фронту, то кращих людей ви там зустрічаєте; але всі ці війни розпалюються, провокуються й оголошуються свинями, котрі конкурують між собою економічно й отримують від воєн зиск. Я переконаний, що тих людців, які провокують війну з метою нажитися на ній, необхідно розстрілювати першого ж дня, коли спалахує війна, і це мають робити ті довірені представники лояльних країні громадян, які згодом братимуть участь у боях».

«Автор, цієї книги з великою втіхою керував би цим розстрілом, якби його на це легально вповноважили ті, хто воюватиме. Якщо ж урешті-решт виявиться, що я якимось чином спровокував нову війну або недостатньо коректно виконав доручені мені обов'язки, я буду готовий, хоч і не надто втішений, щоб мене відправила на той світ та сама розстрільна команда»[75].

Українці шукали і знаходили моральних авторитетів нації. У новелі «Дід Гриць» (1925 р.) Стефаник з великою любов'ю показує сприйняття простими людьми Івана Франка: «Встає Франко з таким ясним чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає». Дід Гриць оцінює втрати на війні: «Ми росли, діти наші множилиси, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що залишилиси, яких ми вигодували і що їх Франко навчив, зробили одну команду українську, а команда, каже, має бути Україна». Далі дід Гриця оповідає, що його внуки пішли будувати Україну під час національно-визвольних змагань. «Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихословила, Україну проклинала. Ходив ти,

---

[75] *Ернест Гемінгвей*. «Прощавай, зброє», з англійської переклав Віктор Морозов // Львів: Видавництво «Старого Лева», 2021. С. 11.

каже, ціле житє по вічах, та й діти заказив, та й пустив їх стрімголов. А діти нібито нічого не кажуть, обминають, що я кості їх дітий порозкидав по всему світу». Готуючись до смерті дід-патріот висловив бажання поєднатися з воїнами, полеглими за Україну, лишив букату поля для того, хто, «як будут згортати кістки наших стрільців у купи, то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвіте наша земля»[76].

Діти доктора Драгомирецького у романі Юрія Смолича «Мир хатам, війна палацам», обрали свої шляхи. Син доктора Ростислав, «замість іти в політехнікум і стати інженером шляхів він мусив зробитися авіатором і літати, Господи, Боже мій, — літати! — під виття снарядів і вибухи бомб!». Другий син, «Олександр, — він же навіть не закінчив гімназії! З сьомого класу, в нападі надмірного патріотизму, пішов у школу прапорщиків і два роки потому наражався на небезпеку на тих вошивих позиціях. І все через ту ідіотську війну! Війну доктор Драгомирецький заперечував у принципі: він був пацифіст, і батько його теж був пацифіст. Добре, що пощастило тепер, після поранення і Георгія, влаштувати Олексашу тут, у Києві, одним з ад'ютантів при командуючому військовою округою»[77]. Інші ставали офіцерами проти своєї волі, коли після катастрофічних втрат кадрових командирів російської армії її склад поповнювався з нижчих командирських чинів чи студентів цивільних навчальних закладів. У романі «На калиновім мості» П. Панч пише: «Офіцер, мовляв. А чому я став офіцером, поцікавились? Бо я зовсім не хотів цієї війни і був певний, що, доки скінчу прискорений випуск військового училища, буде вже по війні. Не так сталось. Тож не моя вина! Ну, а не пішов би в артилерійську школу, все одно мобілізували б до війська, тільки на шість місяців раніше. Зразу ж після закінчення землемірного училища»[78].

За радянської доби, керуючись насамперед ідеологічними критеріями, про учасників Великої війни воліли не згадувати, тим більше нікого не хвилював їхній морально-психологічний стан. Особливо на тлі голодоморів 1921–1922, 1932–1933 рр. … Потім Друга світова війна своїми ще численнішими жертвами затьмарила події і пам'ять про ту війну, «імперіалістичну».

У радянській українській художній літературі історичних творів про Першу світову війну небагато. Проте й ті, що висвітлювали події через марксистко-ленінську методологію, акцентували головну увагу на питаннях загострення соціально-класових протиріч, тоді як інші пласти життя

---

[76] *Василь Стефаник*. Твори. С. 172.
[77] *Смолич Ю. К*. Мир хатам, війна палацам: роман. К.: Всесвіт, 2013. С. 33.
[78] *Петро Панч*. Назв. праці. С. 85.

та діяльності широких народних мас залишалися не описаними. Типовим твором з цієї когорти є роман А. Шияна «Гроза», в якому на прикладі хлопця Якова Македона показано втягування солдатської маси у більшовицьке підпілля в армії, а згодом у революцію, партизанську боротьбу з ворогами останньої, принесення у жертву їй особистого почуття до дівчини Софії, в якій Яків розпізнав непримиренного класового ворога та в результаті шаблею зарубав ту, яку колись кохав[79]. У перемозі Македона над Софією радянська літературна критика вбачала перемогу нового над старим. Мотиви людей, їхні почуття, внутрішній світ, переживання розглядалися лише через соціально-політичну вмотивованість.

Крім згаданого роману А. Шияна «Гроза», на глибокий історико-психологічний аналіз заслуговують твори М. Шолохова «Тихий Дон», О. Толстого «Ходіння по муках», Ю. Смолича «Межівладдя», «Мир хатам, війна палацам», П. Панча «На калиновім мості», М. Казакова «Крушение империи» та ін.

Про ставлення різних верст українського населення до війни на її завершальній стадії знаходимо у романі Ю. Смолича «Мир хатам, війна палацам». Селянин дядько Оксентій, власник двох десятин землі. Мав двох синів. «Софрон і зараз сидів на батьківському хазяйстві…» і був за викуп землі у поміщиків «по-справедливості, по-божеському…», а «молодший же, Дем'ян, воював зараз на позиціях, зроду був крові гарячої і особливо розпалився, як дістав двох Єгоріїв за відвагу, дві рани і одну контузію. Він написав тепер батькові з фронту листа, в якому повідомляв, що живий, здоровий, чого і всім бажає, що прийде ще правда у світ, а землю від поміщиків треба брати відразу і неодмінно — задурно. Так, мовляв, пишуть і в газеті «Окопна правда». І запитував у останніх рядках листа — якої з приводу цього думки «вольні» у тилу і, взагалі, що чути про те, щоб з цією анахтемською війною швидше кінчати?»[80].

Революційно-налаштована молодь виступала проти війни, виходячи на демонстрації протесту: «Чотирнадцятого року — коли, з початком війни, царським урядом були закриті останні видання українською мовою, а Данило, Харитон та Флегонт на той час вже співали в просвітянському хорі, ще в дискантах та альтах, — вони втрьох опинилися й собі в лавах демонстрантів біля редакції українськоі газети "Рада" разом з колоною печерських робітників. Флегонт тоді свистів на поліцаїв, заклавши два пальці до рота; Харитон поцілив у білий кітель жандармського вахмістра кізяком; а Данило знову відзначився особливо: встромив голову

---

[79] *Шиян А*. Твори в 2-х томах. Т. 1. Гроза. К., 1996. С. 385.
[80] *Смолич Ю. К.* Назв. праці. С. 28.

у вікно Старокиївського поліційного участку і заверещав простісінько в пику переляканому приставу: “Дядінька, ви сатрап!!!”»[81]

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Викладене не претендує на наукове дослідження, але воно є поштовхом для вивчення багатьох соціально-психологічних, ментальних, національних, духовних, морально-етичних елементів історії Першої світової війни, оскільки документальні джерела або зовсім не торкаються їх, або в силу специфіки це відображення є вузьким, однобічним, документально-офіційним. Тому вивчення проблеми повинно проводитись при широкому, творчому залученні української та світової історичної літератури, яка може й повинна стати поштовхом до багатьох нових, оригінальних, цікавих наукових праць.

Водночас не ставилося за мету зробити повний огляд літературних художніх творів. Поза увагою залишилися чимало останніх як української, так і світової літератури. Серед них твори О. Кобця «Записки полоненого», Ф. Дудка «Чорторий», «Квіти і кров», «На згарищах», Ю. Шкрумеляка «Чета крилатих», М. Матіос «Майже ніколи не навпаки: сімейна сага в новелах», повість В. Лопушанського «Перемога», нариси Максима Брилинського «Хрестний вогонь», повість Олега Бабія «Перші стежки», М. Матвієва-Мельника «Стрілецька Голгофа», онтологія. Тараса Салиги (90-ті рр.), твори «пізнього» Франка. Сюди ж слід віднести твори авторів світової літератури, серед яких С. Цвейг, Б. Шоу, Е. Юрген, Я. Ульсон, В. Фолкнер, К. Фоллет, Мате Залка та ін.

Воїни-українці після закінчення Великої війни 1914–1918 рр. зразу ж були втягнені у нові воєнні випробування. Почалася війна за незалежність України, національно-визвольні змагання у яких вояки колишньої російської і австро-угорської армій вже воювали пліч-о-пліч проти спільних ворогів. Українцям просто ніколи було потрапляти у категорію «втраченого покоління», треба було продовжувати боротьбу за державність і волю у складі армії УНР, УГА, формації Українських Січових Стрільців, повстанських загонах Холодного Яру та ін.

Викладений матеріал, на наш погляд, дає можливість визначити окремі напрями майбутніх історичних досліджень. Пріоритетними вважаємо вивчення участі воїнів російських і австро-угорських армій у боях по обидва боки фронту та їх братання; роль галицьких москвофілів у проведенні розвідувальної роботи російською армією; українізація військових частин на фронтах; еволюція соціально-психологічного й національного портрета воїна і його вплив на хід бойових дій; роль та місце різних

---

[81] Там само. С. 43.

націй і етносів у війні; втрати культурних цінностей, вивезення в Росію бібліотечних, архівних фондів тощо.

Отже, зрозуміло, що запропонований матеріал не є літературною критикою, що відноситься до царини філології й літературознавства, а радше спробою подивитися на відомі чи маловідомі події Першої світової війни через призму художньої історичної літератури.

«Те, що книга описувала трагічні події, мене не засмучувало, адже я знав, що життя — це трагедія, фінал якої завжди однаковий», — резюмував Е. Хемінгуей у передмові до роману «Прощавай, зброє!»[82]

Такі слова можна віднести до більшості творів історичної художньої літератури про події Першої світової війни 1914–1918 рр., яка започаткувала нову епоху в історії людської цивілізації.

REFERENCES

1. Andrusyshyn B. (1998). Ukrayina v roky Pershoyi svitovoyi viyny. *Persha svitova viyna i slov"yans'ki narody. Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi. 14–15 travnya 1998 roku*. Kyiv.

2. Andrusyshyn B. (2019). Na shlyakhu do svobody. Narysy z istoriyi ukrayins′koyi derzhavnosti ta prava. Vybrane. *Do 60-richchya vid dnya narodzhennya.* Kyiv: Vydavnytstvo “Lyudmyla”.

3. Lutsiv L. (1971). *Vasyl' Stefanyk — spivets' ukrayins'koyi zemli — Vydavnytstvo «Svoboda».* New-York–Dzhersi-City.

4. Reyent O., Serdyuk O. (2004). *Persha svitova viyna i Ukrayina*. Kyiv.

Bohdan Andrusyshyn
Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Head of the Department of theory
and history of the state and law
educational and scientific institute of law,
Ukrainian State University named after M. Drahomanova (Kyiv)
ORCID: https://orcsd.org/0000-
0002-5490-6874
E-mail: abihorse@ukr.net

ISSUES OF THE FIRST WORLD WAR (1914–1918) ON THE PAGES OF UKRAINIAN AND WORLD HISTORICAL FICTION LITERATURE

The article is devoted to the study of certain main problems of the First World War of 1914–1918 on the pages of Ukrainian and world fiction and historical

---

[82] *Ернест Гемінгвей*. «Прощавай, зброє», з англійської переклав Віктор Морозов // Львів: Видавництво «Старого Лева», 2021. С. 8.

literature. From a huge array of historical fiction, the author singles out issues that make it possible through the prism of the moral and psychological perception of an ordinary person, mostly a soldier, to analyze the main contradictions of the contemporary world, to see the person himself, to evaluate the motives of his actions, thoughts, hopes, and expectations. To examine the main plot lines of the works, the author turned to the search for a number of scientific methods, including historical methods, with the help of which real processes of the past are reconstructed through the prism of artistic texts. The main results of the study were reflected in the disclosure of the content of such problems as the causes and motives of the start of the war, the survival strategies of different sections of the population, the geopolitical composition of these warring blocs, the phenomenon of sniper shooting, Muscophilism, militarism, the occupation regime, state terror and genocide; problems of refugees, displaced persons, prisoners of war. The work evaluated the factors that were decisive for fraternization at the fronts, clarified the role of the growth of national consciousness. The author shows that the psychological trauma of the war in the works of writers of different countries was the same (sadness, anxiety and expectation), reveals the coverage on the pages of artistic works of the "heroism" of the Russian tsarist army, farewell to the event of the Western Ukrainian population about "one-blood" Slavic brothers. Attention is drawn to human and material losses, morbidity during the war, orphanhood and widowhood. The tragedy of the "lost generation", the consequences of the war in general, the problem of historical memory for those who died on the fronts were considered. Prospects for further follow-up of the mentioned issues in both content and chronological contexts are outlined, among which one of the priority ones is the loss of cultural values, the export to Russia of library and archival funds, factory and factory equipment, etc.

Keywords: *First World War, fiction and historical literature, Western Ukraine, Dnipro region, occupation regime, national consciousness, brotherhood, captivity.*